

KODEX

BOKEN
I MEDELTIDENS
SVERIGE

*Under redaktion av
Jonas Nordin*

MMXXII

MEDIEHISTORISKT ARKIV
LUND

Musikhandskrifter och musiknotation i medeltidens Sverige

KARIN LAGERGREN

Kulturen under medeltiden var till stora delar muntlig, vilket också gällde musicerandet. Det mesta är förlorat för eftervärlden eftersom det aldrig varit nedskrivet. För att musicera från en notbild krävdes inte bara en läskunnig musiker eller sångare, utan även en notläsningskunnig sådan, och de återfanns framför allt inom kyrkans ram. Från det medeltida Sverige saknas källor med notation till den profana musiken. Detta förhållande torde återspegla en realitet och kan i korthet förklaras av att de miljöer där en nedskrivna musikrepertoar hade möjlighet att frodas var mycket få. På kontinenten fanns lärdomscentra, tätbefolkade områden och litterata klasser med intresse, kunskap och kapital att beställa och musicera från noterade handskrifter, men motsvarande strukturer saknades i Sverige. Kyrkan, med en omfattande nedskrivna musikrepertoar i form av enstämmig, gregoriansk sång, var ett undantag. Men även inom kyrkan skedde en systematisk utantillinläring av liturgiskt material, vilket gjorde medeltidens kyrkliga rum till både muntliga och skriftliga kulturmiljöer. Man gick sömlöst mellan skrivna dokument och kunskap som förvärvats utantill under lång träning och liturgiskt praktiserande. Detta avspeglades i handskriftssituationen där en del liturgiska böcker med notskrift hade som främsta funktion att påminna sångaren om hur olika melodier gick innan man sannolikt lämnade boken i sakristian eller biblioteket, gick ut i kyrkan och sjöng melodin.

Kyrkan var också den institution som utvecklat både musikteori och notskrivningskunskap, och den var en drivande kraft i Europas musikliv under

hela medeltiden och långt därefter. Frågan om musikhandskrifter i medeltidens Sverige leder alltså in i kyrkans värld där både kunskap och behov fanns av sådana böcker.

Böcker med notation – en kyrklig angelägenhet i medeltidens Sverige

Under medeltiden var kyrkans behov av böcker för gudstjänstfirande drivande i mycken bokproduktion, inklusive musikhandskrifter. Flera olika bokgenrer för olika gudstjänsttyper behövdes, varav några innehöll notation. Missalet och gradualet var avsedda för mässfirandet medan psalteriet och breviarier användes i tidegården (den dagliga gudstjänstcykeln med åtta gudstjänster som var föreskrivna för kloster, domkyrkor och sockenpräster). Av dessa var det enbart gradualet som garanterat var försett med noter då denna bok innehöll mässans sånger. Psalterier och breviarier med notation förekom men var ovanligare. Ett exempel på det förra från svensk medeltida mark är *Psalterium Scarense* från 1200-talet. Till tidegårdens böcker fogades också ofta antifonariet, som var gradualets motsvarighet i tidegården, med andra ord en bok med noterade sånger för tidegården. Därutöver tillkom andra specialböcker, som exempelvis hymnariet där tidegårdens hymner samlades, om dessa inte ingick i antifonariet. Ett intressant särfall är de missalen som innehöll helt eller delvis noterade sångtexter, *missalia plena*, vilka var en hybridform mellan graduale och missale. Två sådana exempel är Skaramissalet (andra hälften av 1100-talet) och Torstunamissalet (första hälften av 1300-talet). I själva verket kunde noterat material förekomma i böcker som enligt normen inte skulle ha notation och tvärtom enligt en logik som vi i dag ibland har svårt att reda ut. Medeltiden var inte särskilt intresserad av genregränser i detta avseende, utan pragmatism rådde: man skrev in noter där man hade behov av det.

Hur många böcker fanns då i en genomsnittlig medeltida kyrka? Genom landskapslagarna kan vi få en inblick i hur många böcker varje kyrka skulle hålla sig med. Viktigast var förstås ett missale så att mässans kunde firas rätt. Men som vi sett ovan behövdes fler böcker. Smålandslagen föreskrev exempelvis att en sockenkyrka skulle äga ett missale, ett breviarium, ett

psalterium och ett graduale, med andra ord åtminstone fyra böcker varav en med säkerhet innehöll notation (d.v.s. gradualet). Ofta hade de större kyrkorna och domkyrkorna betydligt mer omfattande boksamlingar.

Beräkningar utförda av Jan Brunius utifrån Riksarkivets samling av medeltida pergamentomslag, MPO, på cirka 22 500 fragment har visat att detta fragmentmaterial härrör från drygt 11 000 böcker. Av dessa är 84 procent (9 355 stycken) liturgiska böcker avsedda för gudstjänstbruk där fyra innehållstyper dominerar: 36 procent brevarier, 32 procent missalen, 14 procent antifonier och 7 procent gradualen (se diagram s.32). Detta ger en procentsats på 21 procent med böcker med notation, det vill säga antifonier och gradualen. Ytterligare en liten del (1 procent) av de liturgiska böckerna utgörs av hymnalen som också var noterade, vilket ger en total av 22 procent liturgiska böcker med säkerställt noterat innehåll. Brunius har också utrett den möjliga aktuella bokmängden kring år 1560, då det fanns cirka 1 500 sockenkyrkor i Sverige. Beräkningen visar att varje sockenkyrka sannolikt ägde mellan tre och fem böcker, i vissa fall så många som åtta till tio. Detta betyder att det totala antalet böcker i svenska sockenkyrkor vid medeltidens slut uppgick till 4 500–7 500, eller 12 000–15 000 om den högre uppskattningen på åtta till tio böcker tillämpas. Brunius menar att merparten av fragmenten tillhört sockenkyrkor medan bara en mindre del tillhört domkyrkor och kloster. Ytterst få fragment och böcker kan med säkerhet knytas till särskilda kyrkor eller kloster. Ett exempel på detta är Hemsjömanualet från cirka 1400, som utgör ett närmast unikt exempel på en komplett bok med proveniens i en känd sockenkyrka: Hemsjö kyrka utanför västgötska Alingsås. Ett manuale innehöll de förrättningar som prästen utförde vid annan plats än altaret. Det fanns ingen standard för vad ett manuale skulle innehålla och Hemsjömanualet innehåller bland annat ordningar för vigsel, begravning, påsknattens liturgi, kyndelmässodagen, palmsöndagen och askonsdagen. De här uppräknade liturgierna var också de liturgiska formulär som innehöll sånger med notation. På bilden nästa uppslag ser vi sången *Benedictus es Domine* samt början på det efterföljande *Alleluya*. *Benedictus es Domine* var ett gradualresponsorium för vigselliturgin: ett ovanligt formulär i de liturgiska böckerna eftersom kyrkvigsel inte var allmänt förekommande under medeltiden. Att detta vigselformulär återfanns i ett manuale tyder på

att det var avsett för vigslar ”in facie ecclesie”, det vill säga vigsel som ägde rum utanför kyrkporten med medverkan av en präst, vilket var det vanligaste sättet att ingå äktenskap inom kyrkans ram under medeltiden.

Av bevarade större bestånd utgör Vadstena kloster ett särfall där ett flertal liturgiska böcker finns i behåll varav ett mindre antal innehåller notation, samtliga från 1400-tal och i några fall tidigt 1500-tal.

Av flerstämmig musik för kyrkligt bruk i Sverige finns i princip inget bevarat. Musikvetaren Ingmar Milveden har förtecknat ett fåtal ställen där korta flerstämmiga passager förekommer i liturgiska handskrifter, men det rör sig enbart om enstaka fall där en extra stämma lagts till och på så vis skapat enklare tvåstämmighet. Ett särfall utgör den fragmentariska motettsamling av en typ som kultiverades i Frankrike på 1200-talet som i dag finns bevarad i form av åtta trestämmiga fragment från cirka 1300. Av dessa är fyra *unica*, det vill säga de har inte påträffats i andra källor. I vilken utsträckning sång av denna mer avancerade typ praktiserats inom det medeltida Sveriges gränser är dock svårt att dra några långgående slutsatser om utifrån detta sparsamma material.

Musikens notation

Den notation som förekommer i svenskt medeltida material är nästan uteslutande så kallade kvadratnotation, som successivt ersatte den så kallade neumnotationen under en övergångsperiod på 1100-talet. Neumnotationen är oftast skriven utan notlinjer (ibland en notlinje) och anger på så sätt enbart riktning på melodin, ungefärliga tonhöjder samt i många tidiga källor rytmiska angivelser. Den som sjunger sången måste därför känna till melodin och neumnotationen är därför snarast att betrakta som ett minnesverktyg. Eftersom det finns så få liturgiska handskrifter bevarade från före 1100-talet så är neumnotationens förekomst i det svenska handskrifts- och

- Gradualresponsorium för vigsel *Benedictus es Domine* ur Hemsjömanualet, cirka 1400. Sången är skriven med svart kvadratnotation på svarta fyrradiga notsystem med C-klav på den andra linjen uppifrån. C-klaven anger var tonen C ligger. Skara stifts- och landsbibliotek.

em estis p̄no magno. Gloificate et
portate: deum in corpore uestro **gū'**

Benedictus es domine

qui intueris ab byssos

et sedes super cherubin **Benedi**

ate **de** um celi

quia fecit nobiscū misericordiā suam

Alleluia

Daniel. **xpel. h.** **Pr. n̄.** Et ne **Requiescat i. oem.**
Adina domine auem tuā ad p̄ces n̄as
quibus unam tuā suplices dep̄cauim̄
ut animā famuli tui quā de hoc seculo
migrare iussisti i. p̄ans ac lucis regione
constituas ⁊ scōz tuoz uileas esse sorte
hic turificetur sup. fctā si opus fuit
⁊ aqua b̄dita siḡgatur ⁊ sic ad ecc̄l̄
introducatur. Post. unctā aūq̄ si m̄
ad sepulchre deducatur. Dns uob' orat'

Non intres i. iudiciū cū seruo tuo dñe
quā nullus apud te iustificabit homo
n̄ p̄ te omnium p̄ccōrum ei tribuat̄ re
missio nō ergo eum tua quē iudicialis
sua p̄uat quē tibi uera supplicatio fidei
xp̄iane d̄mendat s̄. grā tua illi succre
meatur enadē iudiciū ultionis qui dū
uuet i. signatus est signaculo sc̄e ciuitatis

fragmentmaterialet mycket sparsam. En handskrift som uppvisar en övergångsform mellan neum- och kvadratnotation är Skaramissalet. Det finns även en liten förekomst av så kallad gotisk notation, även kallad hufnagelnotation, i MPO-materialet, men det är ytterst osäkert om detta är material som verkligen använts i det medeltida Sverige eller om det rör sig om material som kommit till Sverige på andra vägar. Denna notationstyp återfinns främst i tysktalande områden, Östeuropa och Baltikum.

Kvadratnotationen kunde till skillnad från neumnotationen ange exakt tonhöjd men den innehöll inte någon information om rytm eller tempo. Den skrevs på fyrradiga notsystem som ofta (men inte alltid) var röda för att öka läsbarheten mot de svarta kvadratformade noterna. Kvadratnoterna kunde sättas ihop till längre kedjor av noter, så kallade ligaturer, där en ligatur skulle sjungas till samma stavelse. På så vis var kvadratnotationen mycket precis när det gällde att ange textunderläggning, det vill säga vilka noter som skulle sjungas till vilken stavelse. Sångerna noterades nästan undantagsvis med C- eller F-klav men tonhöjden var relativ, vilket betyder att man sjöng på den tonhöjd som var bekvämast för sångarna. Forskningen kring den gregorianska sången och dess notation är omfattande och det finns många olika teorier om dess framförande, men i regel framförs gregoriansk sång i dag med ett flexibelt textbaserat sångsätt som följer textens betoningssmönster utan att ge noterna notvärden eller inordna melodierna i någon taktart.

Referenser

- Bolton, Tim, Björkvall, Gunilla, Ferm, Olle & Åkestam, Mia (red.), *The Torstuna missal: A Dominican manuscript produced in 14th century France and its fate in Sweden* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2017)
- Johansson, Hilding, *Hemsjömanualet: En liturgi-historisk studie* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse, 1950)
- Jonsson, Leif, Nilsson, Ann-Marie & Andersson Greger (red.), *Musiken i Sverige, 1: Från forntid till stormaktstidens slut* (Stockholm: Fischer, 1994)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Några preliminära iakttagelser kring hymnerna i Psalterium Scarense", i Mattias Lundberg & Sven-Åke Selander (red.), *Melos och Logos: Festskrift till Folke Bohlin* (Skellefteå: Artos, 2011)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Musiken i Torstunamissalet", i Olle Ferm & Mia Åkestam

- (red.) *Härnevi kyrka och socken: Perspektiv på ett uppländskt lokalsamhälle under medeltiden* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2012)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Medeltida kyrkomusik i Skara stift – forskningsöversikt och källpresentation", i Markus Hagberg, Lena Maria Olsson & Sven-Erik Pernler (red.), *Kyrka, kultur, historia: En festskrift till Johnny Hagberg* (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2012)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Kommentar till transkription av sekvensen *Hec est dies domini*", i Marie Lennerstrand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.) *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "O Birgitta, du som talat med all vishet: Musikens makt i den heliga Birgittas klosterorden", i Jenny Björkman & Arne Jarrick (red.) *Musikens makt: RJs årsbok 2018* (Stockholm: Riksbankens jubileumsfond, 2018)
- Lagergren, Karin, *Birgittine chantscapes: Chant and liturgy in the Birgittine order during 800 years* (kommande)
- Milveden, Ingmar, "Organum", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 12 (Malmö: Allhems, 1967)
- Pahlmblad, Christer (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006)

MEDIEHISTORISKT ARKIV 54

•

GRAFISK FORM

Johan Laserna

OMSLAG

Jonas Nordin

BILDREDIGERING

David Laserna

TRYCK OCH BOKBINDERI

Livonia print, Riga 2022

•

Dokumentationsfotografier av och ur böcker är, om inget annat anges, tagna av de förvaltande institutionerna eller respektive författare. Miljö- och föremålsfotografier är, om inget annat anges, tagna av Jonas Nordin. Förklarande linjegravik är utförd av Jonas Nordin.

•

ISSN 1654-6601

<https://doi.org/10.54292/b1vc2000ck>

ISBN (tryck) 978-91-985800-6-8

ISBN (pdf) 978-91-985800-7-5